

O kletvi u usmenoj književnosti

Kletva kao *samostalan iskaz* ili *iskaz u okviru drugih žanrova* izriče se sa verom u magijsku moć reči da Boga, demona, sudbinu ili prirodne sile pokrene na nanošenje zla[1]. Retka proučavanja kletve u odnosu prema drugim žanrovima zadržavala su se na njenoj ulozi u epskim pesmama i baladama, kao i u proznim i govornim vrstama. Značenja, funkcije, kontekst i podtekst kletvenih iskaza prepliću se u poližanrovskim tekstovima na različitim hijerarhijskim nivoima – sa jednostavnim i složenim žanrovima. Zato će i u ovom prilogu najpre biti uočen odnos kletve prema drugim apelativnim žanrovima, da bi u drugom delu teksta bilo pokazano njeno uklapanje u prikazivačko-narativne žanrove.

Elementi tipični za vrste apelativnih iskaza su: odnos vremena u kome se govori prema vremenskoj dimenziji realizovanosti radnje o kojoj se govori; pošiljalac, odnosno primalac kao neljudsko, ljudsko ili nadljudsko biće; individualno ili kolektivno značenje poruke; tip mišljenja (mitsko, magijsko, logičko, estetsko) i način njegovog jezičkog oblikovanja kao doslovnog ili figurativnog iskaza; odlike kontekstualnosti, vrsta emotivnog stava ili potrebe koja se izražava.

Kletva se u usmenim umotvorinama prepliće sa drugim apelativnim žanrovima zavisno od *korespondentnosti njihovih elemenata* sa kojima mogu biti identični, srodni, nesrodni ili suprotni. Žanrovi kao sistemi elemenata koji ih čine srazmerno su korespondentni odnosu pojedinačnih elemenata. U poližanrovskim tekstovima elementi uključenih žanrova, ne zadržavaju u potpunosti svojstva koja poseduju kao samostalni žanrovi, već se preobražavaju u višestrukom tekstualnom i kontekstualnom prožimanju.

Basma i kletva kao žanrovi srodni po prizivanju realizacije neke radnje u budućnosti, po tipu emotivnog stava, različiti su po posrednom i direktnom upućivanju poruke, po demonskom, odnosno ljudskom primaocu, načinu jezičkog oblikovanja magijskog sadržaja. U basmama se izgovaraju tajne reči i aktiviraju međusobno korespondentni kodovi, zle sile se teraju na onostrana nečista mesta, dok su kod kletvi opšterazumljive reči upućene čoveku, a nesreća je ovozemaljska, čak i ako dolazi od više sile. Prisustvo elemenata basmi u kletvama i kletvenih elemenata u basmama, svedoči o prožimanju ova dva žanra.

Preplitanje **kletve i tuženja** nalazi se u tužbalicama u kojima se pri oplakivanju srodnika proklinju njegove ubice ili izdajnici. Nastale u konkretnoj životnoj situaciji, sabirajući dva emotivna stanja i iskaza o njima, kletva i tužbalica izražavaju ambivalenciju tuge i želje za osvetničkim uzvraćanjem. Kada Kulin-kapetana kune srpske vojvode koji su porazili tursku vojsku u boju na Mišaru, ali njene kletvene poruke istovremeno predstavljaju tužbalicu za izginulim turskim vođama (Vuk IV, 30, v. Kilibarda 1976: 73-77).

Blagoslov, kao apelativni žanr koji najviše životne vrednosti izražava u željama da se one ostvare, odnosno kletva koja to ostvarenje odagnava kroz prizivanje najgorih nesreća – mogu se preplitati samo ukoliko se međusobno poništavaju (npr. kletvu poništava lažna kletva – blagoslov, i obratno) ili ukoliko se jedan od ovih žanrova služi onim drugim žanrom da bi pojačao sopstveni iskaz.

Lažni blagoslov sadrži formule dobrih želja za obiljem; međutim, privid blagosiljanja razotkriva se u nastavku iskaza kojim se priziva zlo:

Po dvoru ti svako drvo raslo

A najviše crna trnovina! Vuk V, 683

Uvodni stih se pokazuje kao ironična najava stvarnih želja iskazanih u drugom stihu, tako da se prizivanje obilja pokazuje kao zlosmisleno prizivanje simbola nesreće i pustoši.

Dvostrukost prikrivanja i otkrivanja kletvene poruke proširuje emocionalnu i estetsku stranu iskaza.

Ukoliko se kletva potire blagoslovom, blagoslov se oblikuje kao lažna kletva preobražavajući fragmente kletvenih motiva. U dijaloškim lirskim pesmama majka kune ćerkinog momka da bi ona njene kletve preobrtnjem pretvorila u blagoslov. Slično tome, majčine kletve upućene sinovljevoj dragoj, sin preobražava u prizivanje sreće i obilja. Ređe se dešava da isto lice nakon kletve blagoslovi – kao u pesmi o momku koga devojka kune što čupa bosiljak, da bi potom blagosiljajućim rečima poništila kletvene prizive (Verković L 121).

No, kletva i blagoslov se ne potiru uvek svojim suprotnim značenjima. U nekim tekstovima upravo se koristi njihov kontrast, i to tako što se nakon nabiranja slika prizvane budućnosti u završnom delu iskaza promeni apelativni žanr. U obraćanju ostavljenog mladića – kuma na svadbi devojke nevernice – početnoj želji, kletvi, da mlada ostane udovica sledi posredni blagoslov da mu se ona vrati kao "sudečnica", "rečenica"[2].

U pesmama sa lažnim blagoslovom nakon niza dobrih želja pojavljuje se, kao poslednja, želja kojom se one prethodne, dobre, poništavaju jer prizivaju nesrećnu sudbinu. Kada ćerka kune brata koga ljuđa, majka joj želi da poraste lepa i visoka, da se bogato uda, ali na kraju i da nema poroda. Slika o ostvarenom životu preobražava se u predstavu neispunjenosti i sramote. U zdravicama, napitničke motive prate pohvale ili blagoslovi – koji, kao izrazi dobrih želja i blagonaklonog odnosa prema čoveku kome se nazdravlja, predstavljaju kletvama suprotan tip iskaza, što međutim nije prepreka da se sa njima ukrštaju. U pomirenju "nepomirljivih" žanrova u pesmi usmenog postanja potrebno je izgraditi takvu emotivnu i narativnu situaciju u kojoj bi nazdravljanje u zlu moglo da bude moguće i uverljivo. U jednoj baladi junak, koga je sestra izdala za *bjelo ruho*, izgovara kletvu-zdravicu uz *čašu jada*. On je kune da ne dočeka sina iz vojske:

*već čekala dobra konja,
dobra konja osedlana,
i na konju rukavica,
puna krvi nalivena,
mrkom svilom zapletena*[3].

Nazdravljanje "čašom jada" asocijativno se vezuje za buduću smrt sestrinog još nerođenog sina posredstvom rukavice pune njegove krvi, kao još zlokobnije čaše koja se ne može ispiti.

Pohvala i kletva. U kletvi koja ističe posebnost određenog bića, kletvene želje se transformišu izrazima: *Ja kakva je, izjeli je vuci*[4], koji, iskazujući divljenje u žanrovskom smislu, predstavljaju zapravo pohvalu. Kletva tada ima nekletveno značenje i funkciju različitu od proklinjanja. Pohvalna funkcija kletve nastala je iz verovanja u prokletu prirodu posebne lepote i snage kada je mržnju ili strah od te posebnosti koja mora biti kažnjena zamenilo divljenje.

Pokuda i kletva Dok pokude predstavljaju sud o manama drugog i odnose se na prošlo i sadašnje vreme, kletva priziva zla zbivanja u budućnosti. U moralnom sistemu narodne kulture kuđenje drugog se, osim u slučaju obrednog kuđenja, po pravilu osuđuje. Posebno se ne sme kuditi devojka stasala do udaje. U tom, za nju tako važnom trenutku, u kome su njene želje za osnivanjem porodice i društveno podržane, svaki loš glas može odlučiti o njenoj nesrećnoj bračnoj sudbini, te otuda i pravo devojke da prokune svoje kudioce. Devojka, ponavljajući pokudu troje kudilaca, preobražava njihove sudove o njoj u kletve koje usmerava prema njima. Izvesna srodnost negativnog emotivnog odnosa zajednička je i pokudi i kletvi, na čemu se i zasniva njihova žanrovska korespondencija i transformacija, ali ih različit odnos prema mogućoj kobnoj stvarnosti, u pokudi neiskazan a u kletvi naglašen, čini različitim. Transformacija kletve direktno je uslovljena pokudnim iskazima[5]. Da je pesma o kletvi kudilaca, sa svrhom odvratanja mogućih pokuda, mogla u drevna vremena imati svoje mesto i u obrednom toku svadbe, svedoči pesma iz Vukove zbirke koja se pevala na putu ka mladoženjinom domu (Vuk I, 64). Kletva može imati značenje i funkciju pokude, ukoliko prizivanje zla nije praćeno željom da se doista dogodi zlo.

Zakletva i kletva. Dejstva kletve mogu se uslovljavati mogućim ponašanjem lica u budućnosti, tako što bi se kletveno zlo aktiviralo ukoliko zakleto lice učini ili ne učini delo zbog koga je zakleto[6]. Ugrađivanjem kletve u zakletvu čovek koji zaklinje izražava potrebu da se osigura od ličnog ili kolektivnog zla, ali i sumnju u ljudske slabosti koje bi do njega mogle da dovedu.

Ukoliko je kletva dominantna u odnosu na zakletvu, zakletveno pogodbeni elementi "ukrasno" proširuju kletvu. Majka proklinje ćerku da nema poroda dok ne čuje ribu da peva i kamen da govori. Uslovljavajući prestanak kletvenih kobi događajima koji se ne mogu dogoditi, pojačava i potvrđuje kletvene želje. Prikazivanje nemogućeg zasniva se na antilogičkoj figurativnosti i, kao motiv ostvarenja neostvarivog sreće se preobražen i u bajkama i šaljivim pričama.

Sabiranje kletvi. Umnožavanje kletvi proširuje krug objekata koji se proklinju ili opseg zla koje se priziva. Poučna kletva na kraju pesme ili priče svesno pretvara pojedinačnu sudbinu grešnika u sudbinski tip i uz upozoravajući ton proklinje buduće grešnike.

Kletva kao jednostavan iskaz upućen je prizivanju zla u jednom životnom segmentu (zdravlje, plodnost, bogatstvo). Postoje, međutim, razvijene kletve sastavljene iz niza pojedinačnih iskaza koji sabirajući se obuhvataju niz ljudskih potreba i odnosa. Cilj takve kletve je da magijski prizove nesreću ne ostavljajući ni delić života za moguću sreću. U kletvenom zatiranju zle želje su usmerene protiv života, časti, zdravlja, potomstva, poštovanja, imanja, a zavisno od dramaturgije njihovog povezivanja, one mogu biti ravnopravne, stepenovane od manje važnih vrednosti do onih najvažnijih. Kod uslovljavajućeg povezivanja kletvi izbegnuta nesreća se prstenasto vezuje za prizivanje druge, teže kobi. U ovakvom vezivanju gradacija zlih udesa se kruni u poslednjoj kletvi, koja je i najteža.

Mitsko znanje i magijsko iskustvo u onom segmentu tradicijske kulture koji se odnosi na kletvu kao uzrok ili posledicu određene radnje upisuje se u različite žanrovski određene tekstove kao tekst praznanra čiji se podrazumevani sadržaj unosi u pesme, predanja i priče. Majčina kletva brzo se ispunila jer joj je *juda* sedela na ramenu. Narod veruje da je kumova kletva[7] posebno teška – jer on predstavlja moćnog posrednika između živih i mrtvih (Čajkanović 1973: 154-168). U pesmama se odražava i ubeđenje da kletve utiču na velike grešnike-zavodnike u grobu, čime se moć reči širi i na svet umrlih, sa kojim se, inače, tek obredno može komunicirati (ZNŽ 4 str. 156). Mitsko znanje često povezuje kletvu i kaznu za narušavanje svetog vreme-prostora demonskih i htonskih bića. U pesmi proistekloj iz verovanja u obavezujuće postupke u okviru narodnog kalendara, majka najpre upozori devojkicu da poštuje tabuisani praznik, a kada ona to uprkos pretnjama ne čini, onda je i prokune, posle čega devojkica nastrada (Verković 21).

Magijsko iskustvo i obredno značenje, koje nije nužno uvek tekstualizovano, upisuje se kao deo značenja u tekst. Magijsko se u kletvi ostvaruje kroz verbalno prizivanja više sile, opisivanje toka ili ishoda razaranja pomoću magijske moći pojedinačnih reči, ali, katkada, i kroz postupke koji kletvu prate (klečanje na kolenima, skidanje kape, kolektivno bacanje kamena na gomilu, u zakletvi majke pokazivanje dojki).

Vezivanje i međusobno ojačavanje verbalne i neverbalne magije sreće se u pesmi u kojoj ostavljena devojkica osvetnički kune nevernog momka i daje njegovoj majci trave ili kitu javorovu koje će biti kobne po mladoženju i mladu (Delorko Hvar, 268; MH V, 56). U jednoj bliskoj, ali različitoj varijanti, devojkica kune momka koji ju je ostavio, ali magijske postupke izvodi da bi se sama oslobodila od ljubavi (MH V, 60). Kletvu ostavljene devojkice prate i drugi postupci ljubavne magije – npr. prskanje maramicom natopljenom suzama[8].

U obrednoj obnovi svetog vreme-prostora magijsko je prisutno – i u jeziku gestova i u verbalnom iskazu. U onim ophodima u kojima je zabranjeno mimoilaženje ophodnih grupa kletva predstavlja verbalni uvod u međusobno uništavanje grupa – na primer kod lazarica (Zlatanović 1980: 394). Obaveza uništavanja suparničke grupe svedoči o tragovima

mimetičke krize koju ophodi obnavljaju. Drugi tip kletve u ophodu (npr. koledari, Perić-Polonijo 1985: 382) upućuju učesnici ophoda koji nisu dobili darove ili ponude od domaćina koga posećuju.

U narativnim vrstama kletva se, kao začetak ili kao kraj izvesne radnje, sa različitim razumevanjem udela karaktera i sudbine, nadljudskih i ljudskih moći, uklapa u **etičku** priču o grehu i kazni.

Ni u jednom tekstu sa motivom kletve ne susreću se svi elementi proklinjanja, jer se neki od njih javljaju ređe od drugih, a neki se međusobno isključuju jer nisu korespondentni.

Nabrajanjem tih elemenata – najava greha, upozorenje, sagrešenje, izricanje kletve, uzvratanje kletve, pokušaj izbegavanja, ostvarenje kletve, pouka – ne osvetljava se "idealna", "potpuna" varijanta, ali se ukazuje na situacije koje se u tekstu mogu predstaviti. Neke od njih javljaju se relativno retko (pokušaj izbegavanja kletve, neostvarivanje kletvenih priziva).

Pesma može započeti kletvom, "inverzivnim umetanjem kletve", kako povodom balada piše Hatidža Krnjević (:102), pri čemu je kletva nagoveštaj zle kobi koja čeka junaka ili junakinju. Katkada je psihološko motivisanje odnosa između likova na početku pesme određeno nesrazmerom kletve i greha (majka kune devojkicu što je u vezu potrošila mnogo zlata), što u etičkoj ravni otvara pitanje opravdanosti hibrisa, a u estetskoj ravni kazivaču otežava uverljivo oslikavanje likova i njihovog stradanja.

Kletva primarno ostvaruje socijalnu funkciju prizivanja narušenog društvenog reda i psihološku funkciju, najčešće pravedničkog ili osvetničkog zadovoljenja ugroženog pojedinca. U narativnim vrstama kletva se uklapa u radnju kao verbalno magijski pokušaj da se ispravi nered ili nepravda uspostavljenjem veze između greha i kazne od strane više sile.

Kletva čini i mogućim i obavezujućim čin kažnjavanja. U različitim pripovednim žanrovima, međutim, sa različitim naglašavanjem i označavanjem dramaturgije svetog i profanog ostvaruje se i različito oblikovan niz greh-kletva-kazna.

U etiološkim predanjima i pesmama kletva Bogorodice ili svetaca se tek uslovno može nazvati kletvom, jer sama njihova reč nije prizivanje već samo izvršenje nauma da se sa razlogom, pa čak i bez njega kazni neko niže biće. U ovim tekstovima mitsko-magijsko znanje o nastanku određenih biljaka, životinja i pojava praćeno je etičkim vrednovanjem njihovih gestova. Kletva Lazareva pretvara u kukavicu njegovu sestru koja nariče. U kukavicu se pretvorila i ćerka koju majka proklinje što je udarila brata (Verković 129). Posle kletve Grigorija Bogoslova narod koji ga je oklevetao postaje narod lutalačkih Cigana. Sveta Nedelja proklela je ovseno žito da ga ne unose u crkvu kada joj se ono nije poklonilo (Ilijev 261). Sveti Đorđe ili Ilija magijskom snagom reči utvrđuju zlu sudbinu ovsa, javora i kalinčice (Vranska 1940: 136).

Proklinjanje rastinja povezano je sa apokrifnim motivima i preobraženim paganskim verovanjima[9], pri čemu isti povod i način proklinjanja može da se odnosi na različita lica, kako je zapazila Cvetana Vranska (1940: 140). Bogorodica proklinje trepetljiku što se nije umirila kada pevaju sveci ili anđeli[10]. Slično je i Sv. Jovan proklinje što se nije umirila, ali kada se krštava Hrist (Iliev 117; SEZ 16: 114). Bogorodica kune trepetljiku što je nije sakrila u bekstvu sa Hristom, dok čovek prokune vrbu što skriva đavola i ukradeno dete, a blagosilja maslinu (Čajkanović, 167,19)

Nadstvarna moć reči pokazuje se u procesu konačnog oblikovanja, u potpunosti još nestvorenog sveta. U knjizi o legendama Albena Georgijeva piše o granici, povratnoj tački u prelazu od "nekadašnjeg" ka "današnjem", od legendarne prošlosti do sadašnjosti (Georgieva 1990: 59). Kletva, kao jedan od načina ostvarenja čudesnog preobražavanja-stvaranja, naglašenije je vezana za moralističko osuđivanje postupaka koji zaslužuju kaznu. Ona predstavlja pramoći u prastanju svetog, koje dovode do sveta svakodnevice.

Biblijska apokrifna etiološka predanja često sadrže dvojnu strukturu, koja proizilazi iz dualističke prirode moralističkih polova (pomaganje-nepomaganje, pravednost-nepravednost,

iskušavanje-neuspelo iskušavanje). Blagosloven je muški i proklet ženski pol u priči o blagoslovu i prokletstvu njihovih zanata, oranju i tkanju, jer je muškarac priznao, a žena odrekla pomoć viših bića u savladavanju veštine[11].

U lirskim pesmama i baladama, u kojima su u centru pažnje porodica i odnosi u njoj, kletva se susreće u trenucima potrebe da se povrati narušeni moralni red. Stanje haosa okončava se kaznom koja grešnika stiže od više sile ili ljudi. Kletva ugroženog pojedinca pokreće nadljudsku silu u najvećem broju varijanata o incestu, odbačenoj devojci, u nekim varijantama pesama o odbačenoj majci, izdanom bratu ili sinu. Postoje i varijante ovih pesama bez kletve, u kojima se poredak uspostavlja dejstvom više sile ili ljudskom kaznom, ali one su u manjini.

S druge strane, među pesmama u kojima kletva nije ustaljeni deo radnje, jer kaznu ne izvršava viša sila, no sam čovek (npr. prevareni i izdani muž sme, pa čak i mora da kazni ljubav nevernica; dete koje retko kune roditelje može da prokune maćehu), nalaze se i pesme u kojima žrtve izriču kletvu. Među pesmama u kojima se stradalnik ubija ili podnosi kob bez žudnje za pravdom i osvetom, kao u baladama o zaprečenoj ljubavi, postoje i varijante u kojima se javlja kletva i priziva kazna.

Greh, kazna i očišćenje vezani su za poimanje pravde u duhovnoj tradiciji kolektiva i za osećanje nužnosti osвете ili pravedne naknade, kako za dobro tako i za zlo. Prevara, izdaja, neposlušnost, nečoveštvo mogu da se otrpe ili gnevno uzvrate. Usmeno obredni način osude ovih grehova je proklinjanje. Kazivač može da upotrebi kletvu u tipičnim situacijama u kojima se ona u tradiciji javlja, ali može u razvijanju sižea i da odstupi od ustaljenih varijanata.

Istorijski podtekst. U pesmama i pričama koje pamte istorijsku zbilju odnos greha, krivice i kazne potčinjen je vrednovanju koje ne prašta izdaju, neverstvo i kukavičluk. Mada kletve ne mogu da predodrede istorijske događaje, one u sebi, kao element naknadnog tumačenja nesretne prošlosti, mogu da prikažu moralne i političke slabosti moćnika koji su izazvali propast naroda i država. Istorijsko pamćenje kao znanje o onom što se dogodilo predstavlja obavezujući okvir u kome se uzroci kolektivnih poraza preosmišljavaju prema gresima vođa ili prokletstvima koja su na njih bačena. Razlozi propasti srpske srednjovekovne države mnogo su složeniji no što pamti usmeno predanje u kome se poraz hrišćanstva tumači kletvenom kaznom svetog Jovana zbog zločinačke osionosti Dušanovih velikaša koji pale decu[12]. Propast bugarske države ostvaruje se kao posledica kletve izrečene pošto su velikaši ušli u crkvu na konjima (Hadžov 1906: 363).

U Vukovoj pesmi "Uroš i Mrnjavčevići" Vukašin, ne mogavši da ubije sina koji mu nije dosudio carstvo jer su ga zaštitili anđeli, proklinje Marka Kraljevića, a car ga blagosilja – i kao "proročanstvo unazad" (Banašević 1935: 19), koje je već u kletvama podešeno da bude magijski delotvorno i istorijski istinito u svojoj navodnoj budućnosti, u potpunosti se ispunjava[13]. U bugarskim pesmama Marku Kraljeviću se ne zna grob jer ga je prokleo mladi junak koga je prevario (Hadžov 1906: 357). Kosovski poraz, koji istorija ne objašnjava izdajstvom uoči ili u toku bitke, narodna pesma sagledava u svetlu izdaje Vuka Brankovića. Kletva se sreće u stihovima koji osuđuju izdajnika ne samo nakon sukoba, nego i u najavi tog izdajstva[14]. Propast loze Brankovića narodna pesma objašnjava i kletvom kojom je Maksim Grgurević prokleo Jerinu, ženu despota Đurđa, što je dala ćerku za Otomanoviće (Vuk II, 80). Za razliku od suštinskog preosmišljanja same istorije, istorija se kao okvir javlja u tekstovima u kojima su tek pojedini elementi istorijski. Ivo Karlović u nekim pesmama se prikazuje kao zavodnik koga proklinju devojke, ali u okviru neistorijskog sižea istoričnost njegovog lika nije bitna.

U dodiru ili preplitanju kletve sa srodnim apelativnim žanrovima dodatno se određuje situacija u kojoj je izrečena, stav i sam iskaz o njoj, dok se kontrastni žanrovi transformišu uz osporavanje jednog od žanrova. Kletva u okviru prikazivačko narativnih žanrova ispunjava

mitsko-magijske, etičke ili istorijske funkcije. Velika raznovrsnost kletvi, kao i načina na koji su one utkane u folklor, čini ispitivanja kletvi u sistemu žanrova usmene književnosti otvorenim za produbljivanje posebnih i opštih zakonitosti žanrovskih transformacija.

Napomene

- 1 Stoilov 1896; Hadžov 1906/7; Marinov 1914; Prodanović 1932; Bovan 1978; Georgieva 1982; Trebješanin 1987; Popova 1987; Bogdanović 1988; Vujović 1988; Piličkova 1989; Kitevski 1991; Nedin 1991.
- 2 Begović 119 (za po nedelju), Debeljković 80 (za dva dana, za nedelju, za meseca), Mihajlov 86 (za po godinu), Pirinski kraj I 695 (za po godinu).
- 3 M. Obradović: Bosanska vila, 1, 1886, 19, str. 303, po: Krnjević Bal.: 190. Varijante koje nisu vezane za Deli vida: Garonja 69; Prodanović (ant) str.201 sestrina kletva bratu koji je prodao
- 4 O bedeviji, Prodanović: 192.
- 5 Rajković 112, 113, Garonja 42, kod Blažinčića str.68 – sami prosioci su kudinci što otvara pitanje mehaničkog preuzimanja – neumesna je pokuda da je devojka od zla roda jer su to mogli znati i pre no što su pošli.
- 6 Prodanović: 197 id; Kitevski: 125 163.
- 7 Kletve kuma-ostavljenog mladića: Erl 169, MH VI, 26 (Hvar), Delorko (Hvar) 95, Begović 119, Debeljković 80, S.Kostić 45, Miladinovci 233, Šapkarev 640, Mihajlov 86, Crnušanov 200.
- 8 Pirinski kraj I, 594, 595; isto I, 686 reže jabuku u srce
- 9 Veselovski VI-X: 245; Potebnja: 767-769; Hadžov 1906: 365-7; Vranska 1940: 135-145; Đorđević 1958, I: 130-132; Bošković-Stuli 1978: 76-77; Dobrev 1982: 184-185 (po I. Nedinu); Georgieva 1983: 39; Nikolić 1991
- 10 Vuk I, 197; LMS 1; Vrčević (Pomanje..) str.10; Karadžić 1900, str.149; SEZ 7, str. 271-2; Grig. Nikolić 4
- 11 Čajkanović (1929) 155, Leskovac 115, Narodna Umjetnost 5-6, str.372.
- 12 Čajkanović 138,15. Sv. Nikola i Sv. Ilija delimično ublaže kletvu Jovanovu
- 13 Vuk II, 34; Milutinović 69 – ispunjavaju se i Vukašinove i Markove kletve; vidi i Petranović I, 17
- 14 sluga Milutin: Vuk II, 45, pevač: Vuk II, 46